

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ

HISTORICAL AND LEGAL PREREQUISITES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MEDIATION IN UKRAINE

Стрілко Д.Л., старший викладач
кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

Басенко Р.О., к.п.н., доцент,
завідувач кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

Колотілова Т.М., к.ю.н.,
доцент кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

Товста С.П., старший викладач кафедри правознавства та фінансів
Полтавський інститут економіки і права

У статті досліджено історико-правові передумови становлення медіації в Україні, розкрито її еволюцію як інституту альтернативного вирішення спорів. Автори простежують розвиток примирних практик від часів Київської Русі, де елементи мирного врегулювання конфліктів проявлялися в нормах «Руської Правди», до правових інституцій Литовсько-Польського періоду та козацького судочинства, що характеризувалися добровільністю, участю посередників і пошуком компромісу. Увага приділяється впливу інституту мирових суддів доби Російської імперії, а також ролі товариських судів і комісій з трудових спорів в СРСР як форм позасудового врегулювання суперечок.

Проаналізовано основні етапи впровадження медіації у правову систему незалежної України від діяльності громадських правозахисних організацій до прийняття Закону України «Про медіацію» у 2021 році. Особливо розглянуто проблеми правового регулювання альтернативного вирішення спорів, зокрема акцентовано увагу на відсутність ліцензування професії медіаторів, що може негативно впливати на їх професійні якості. Зазначено, що низький рівень обізнаності населення про можливості медіації, на жаль, не сприяє широкому її застосуванню. Підкреслюється важливість інформаційно-просвітницької роботи для популяризації інституту медіації серед суспільства. Автори наголошують на перевагах медіації над судовим розглядом, таких як добровільність, конфіденційність, оперативність, економічність та збереження міжособистісних стосунків. На відміну від конфронтаційної природи судового процесу, медіація допомагає зберегти або навіть покращити стосунки між сторонами. Особливо це актуально для сімейних, трудових чи бізнес-конфліктів. На думку авторів, широке використання медіації сприятиме розвантаженню судів і дозволить зосередитися на справах, які дійсно потребують судового вирішення. Стаття стане у нагоді юристам, історикам та фахівцям з альтернативного вирішення спорів.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, конфлікт, законодавство, правова традиція, примирення, судова реформа.

The article examines the historical and legal prerequisites for the emergence of mediation in Ukraine, revealing its evolution as an institution for alternative dispute resolution. The authors trace the development of conciliation practices from the times of Kyivan Rus, where elements of peaceful conflict resolution were manifested in the norms of "Russkaya Pravda", to the legal institutions of the Lithuanian-Polish period and Cossack justice, which were characterized by voluntariness, the participation of mediators and the search for a compromise. Attention is paid to the influence of the institution of justices of the peace of the Russian Empire, as well as the role of comradely courts and labor dispute commissions in the USSR as forms of extrajudicial dispute resolution. The main stages of the introduction of mediation into the legal system of independent Ukraine from the activities of public human rights organizations to the adoption of the Law of Ukraine "On Mediation" in 2021 are analyzed. The problems of legal regulation of alternative dispute resolution are separately considered, in particular, attention is focused on the lack of licensing of the profession of mediators, which may negatively affect their professional qualities. It is noted that the low level of public awareness of the possibilities of mediation, unfortunately, does not contribute to its widespread use. The importance of information and educational work to popularize the institution of mediation among society is emphasized. The authors emphasize the advantages of mediation over litigation, such as voluntariness, confidentiality, efficiency, cost-effectiveness and preservation of interpersonal relationships. In contrast to the confrontational nature of litigation, mediation helps to preserve or even improve relations between the parties. This is especially relevant for family, labor or business conflicts. In the authors' opinion, the widespread use of mediation will help relieve the burden on the courts and allow them to focus on cases that really require judicial resolution. The article will be useful to lawyers, historians and specialists in alternative dispute resolution.

Key words: mediation, alternative dispute resolution, conflict, legislation, legal tradition, reconciliation, judicial reform.

Медіація як форма альтернативного врегулювання спорів набула актуальності в Україні на тлі необхідності зниження навантаження на судову систему та розвитку правової держави. Запровадження інституту медіації в українське законодавство є важливим кроком до гармонізації національного права з європейськими стандартами. Проте для повного розуміння цього процесу необхідно звернутися до історико-правових витоків мирного врегулювання конфліктів на українських землях.

Правова система Київської Русі, хоч і не знала інституту медіації в сучасному розумінні, містила окремі елементи мирного врегулювання конфліктів, що є характерними рисами медіації.

Насамперед, у «Руській Правді», одному з основних джерел права Київської Русі, простежується прагнення до мирного вирішення спорів між сторонами. Часто передбачалася компенсація (віра, головщина, урок) замість фізичного покарання чи помсти, що заохочувало домовленість між конфліктуючими сторонами. Таку можливість заміни кровної помсти грошовим викупом Нестор Н.В. розглядає як доказ зародження примирних процедур [1, с. 73-77]. Водночас Гриб А.М. стверджує, що компенсаційні санкції, передбачені нормами Руської правди, не можна вважати примирною процедурою. Вони є частиною відновного (компенсаційного) правосуддя, оскільки за моральні чи фізичні страждання, а також за образу, одна зі сторін

конфлікту отримує фінансову компенсацію. Проте ця компенсація не є результатом угоди між сторонами, а визнається рішенням суду. Таким чином, відсутній основний елемент примирення – активна участь сторін у вирішенні спору [2, с. 20].

На думку Прушак В.Є., інститут примирення в суспільстві Київської Русі не був поширеним, оскільки кровна помста потерпілого або його родичів щодо кривдника вважалася почесною справою. Саме тому випадки примирення були скоріше рідкісними, аніж звичайною практикою. Крім цього, правові норми «Руської правди» не містять чітких вказівок щодо того, як, в який спосіб та за чією ініціативою повинна здійснюватися компенсація завданої шкоди, і чи буде це достатнім для повного вирішення конфлікту [3, с. 92].

Карпенко М., звертає увагу на існування практики примирення у політичній системі Київської Русі. Прикладом запобігання конфліктним ситуаціям через договірне врегулювання відносин є інститути влади, такі як співправління князів та князівські з'їзди (снєми). Зокрема, після смерті Володимира Великого між його спадкоємцями почалася братовбивча війна, і її завершення пов'язують з досягненням компромісу між Ярославом і Мстиславом, ініціатором якого став останній. Це ще один показник «прото-медіаційного» мислення тогочасної «верхівки» суспільства [4, с. 32].

Таким чином, хоча медіація як інституція тоді ще не існувала, елементи добровільності, нейтрального посередництва і прагнення до згоди були притаманні правовій культурі Київської Русі.

Більш чіткіше прототип сучасної медіації простежується у XVI–XVII століттях, коли українські землі перебували у складі Литовського князівства та Польського королівства. Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. передбачали розв'язання конфліктів між сторонами через компенсацію шкоди, мирне врегулювання спорів. Головною особливістю процедури примирення було залучення «посєднувачів» – посередників, які брали участь у її проведенні. На своїх засіданнях вони формулювали умови примирення, що називалося «єднанням». Це «єднання» укладалося у письмовій формі, підписувалося сторонами та засвідчувалося печатками свідків (сторонніх осіб). Такий підхід дозволяв вирішувати не лише майнові та земельні спори, але й кримінальні справи. Інколи «єднання» дозволялося укладати за посередництвом полюбовного суду, судді якого призначали самі сторони, що має подібність із сучасним третейським розглядом [5, с. 105].

Козацька доба в історії України (XVI–XVIII ст.) була періодом активного розвитку самоврядних структур, що мали власну правову систему та традиції врегулювання конфліктів. У межах цієї системи існували численні практики, які можна розглядати як прообрази сучасної медіації.

Козацьке судочинство поєднувало звичаєве, писане право та християнські морально-етичні принципи, що надавали великого значення мирному вирішенню спорів. Конфлікти всередині громади або між окремими козаками нерідко намагалися владнати без формального суду, шляхом добровільної згоди сторін за участі посередників. Таку посередницьку роль могли виконувати полкові та сотенні отамани, церковні діячі, старшина [6, с. 46].

У багатьох випадках, перш ніж справа доходила до суду, сторони заохочувалися до «мирного розв'язання» через бесіду або спільну нараду. Участь посередника не була примусовою, як і саме рішення, що також є характерною рисою сучасної медіації.

Крім того, судові процеси у Запорозькій Січі часто проходили в усній формі, без письмового процесу, і ґрунтувалися на взаємних поясненнях і переконанні, а не лише на формальних доказах. Це створювало сприятливе середовище для досягнення згоди.

Козацька правова традиція також допускала прощення винного та зменшення покарання за згодою постраждалої сторони, що знову ж таки перегукується з практикою відновного правосуддя й медіації.

Отже, українське козацьке судочинство продемонструвало наявність сталих традицій неформального, добровільного, мирного врегулювання спорів через посередництво, що є важливим історичним джерелом розвитку ідеї медіації в Україні.

У другій половині XIX століття в українських землях, що входили до складу Російської імперії, відбулися значні правові реформи, серед яких особливе значення мала поява інституту мирових суддів. Ця інституція, хоча й не була медіацією в сучасному розумінні, містила в собі елементи альтернативного врегулювання спорів, близькі до її принципів.

Реформа судової системи 1864 року передбачала створення мирової юстиції, яка мала розглядати дрібні кримінальні та цивільні справи. Мирові судді були обраними представниками громади, і ключовим у їхній діяльності був принцип швидкого, справедливого та мирного вирішення спорів. Особливостями інституту мирових суддів було те, що:

- судді діяли на місцях, добре знали особливості громади й менталітет сторін;
- у цивільних справах активно застосовувалася мирова угода, яку сторони могли укласти на будь-якому етапі процесу;
- вирішення конфлікту шляхом примирення заохочувалося, особливо в малозначних справах.

Фактично, мировий суддя часто виступав не лише як арбітр, а й як посередник, що сприяв досягненню домовленості, тобто здійснював функції, подібні до медіатора.

Подальший розвиток примирних процедур як альтернативи судовому процесу пов'язаний зі стрімким розвитком торгівлі. На початку XX століття в Одесі, як і в інших великих містах Російської імперії, функціонували комерційні суди, які розглядали економічні і торговельні спори між підприємцями, торговцями, а також між підприємствами і їхніми контрагентами. Одеса була важливим торговим і економічним центром, тому роль комерційних судів у місті була значною. Саме в цьому місті 10.03.1808 р. за ініціативою герцога Дюка де Ришельє починає діяти перший комерційний суд, основною формою роботи якого стає саме примирна процедура врегулювання спору [3, с. 93].

Правова система СРСР була централізованою, жорстко регульованою і в значній мірі репресивною. Проте деякі інститути мали елементи досудового врегулювання спорів:

- Товарні суди (з 1950-х рр.) розглядали дрібні конфлікти між громадянами, трудові суперечки, випадки аморальної поведінки. Основною метою було моральне переконання, перевиховання, публічне засудження та примирення сторін у конфлікті.
- Комісії з трудових спорів (КТС), які діяли на підприємствах, намагалися врегулювати конфлікти між працівником і роботодавцем без звернення до суду. Часто вирішення справи залежало від посередницької позиції колективу або профспілок.

Таким чином, хоча впродовж XX століття в Україні (у складі СРСР) інститут медіації не був формалізований, окремі його елементи були присутні в товариських судах, КТС. Паралельно у світовій практиці відбувалося активне становлення медіації як самостійного правового інституту, що підготувало ґрунт для її впровадження в незалежній Україні.

З проголошенням незалежності України у 1991 році відкрився новий етап розвитку національного права, орієнтованого на демократичні цінності, права людини, європейські стандарти правосуддя. У цьому контексті поступово формувався інтерес до альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації, як дієвого механізму деескалації конфліктів.

У 1990-х – на початку 2000-х років перші спроби впровадження медіації в Україні здійснювали громадські організації, які реалізовували освітні програми з конфліктології та медіації; запрошували іноземних фахівців (переважно з США, Канади, Нідерландів); створювали центри медіації при навчальних закладах, судах.

Такі організації як Інститут миру і порозуміння, Український центр порозуміння та медіації активно співпрацювали з університетами, що дозволяло впроваджувати модулі з медіації в освітні програми педагогів, юристів, психологів.

Вперше медіацію було застосовано в рамках цивільного судочинства громадськими «Групами медіації» Донецька, Луганська, Одеси, Києва, Криму, Харкова, де вона апробувалася в різних сферах – у трудових, сімейних спорах, спорах сусідів, у цивільних провадженнях [7, с. 134]. Так, Донецька обласна група медіації одержала грант від фонду «Євразія» на розробку програм з медіації в пілотних судах Донецька та Одеси.

Основними медіаційними центрами, які діяли на початку 1990-х років в Україні, були здебільшого організації, що мали міжнародний зв'язок або були пов'язані з великими правозахисними ініціативами.

З ухваленням Конституції України було закріплено основоположні принципи, на яких базується медіація. Зокрема, стаття 21 Конституції України проголошує: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», що відображає принцип рівноправності учасників як під час самої процедури медіації, так і на етапі її підготовки. Також, згідно з частиною 1 статті 19 Конституції України, «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушеним робити те, що не передбачено законодавством» [8]. Цей принцип безпосередньо втілюється у процесі медіації, адже вирішення спорів між сторонами відбувається добровільно, без примусу. Нарешті, 16 листопада 2021 року був ухвалений довгоочікуваний Закон України «Про медіацію» [9].

Попри офіційне закріплення інституту медіації Законом України «Про медіацію» від 16.11.2021 року, механізм її реалізації залишається недосконалим і потребує доопрацювання. У зв'язку з цим І. Факас пропонує внести зміни до Закону «Про медіацію», зокрема передбачити обов'язкове ліцензування діяльності у сфері медіації та акредитацію відповідних освітніх програм. Окрім того, він наголошує на доцільності запровадження вимоги щодо проходження майбутніми медіаторами стажування не менше ніж у десяти процедурах медіації [10, с. 110]. О. Можайкіна вказує на потребу вдосконалення окремих положень Закону, зокрема щодо правового статусу медіатора. На її думку, доцільно законодавчо закріпити вимогу, що медіатором може бути лише особа, яка має вищу освіту другого (магістерського) рівня [11, с. 37].

Не сприяє широкому застосуванню медіації і низький рівень обізнаності населення про можливості альтернативних способів вирішення спорів. Більшість громадян

України все ще вважає суд основним способом вирішення конфліктів [14]. Також існує проблема і в сприйнятті медіації частиною юридичної спільноти як такої, що складає конкуренцію судовому процесу, а не як його доповнення.

У порівнянні із судовою формою медіація однозначно має ряд переваг, серед яких:

1. Добровільність. Медіація здійснюється виключно за згодою сторін. Кожна зі сторін може вийти з процесу у будь-який момент, що забезпечує психологічний комфорт і відсутність примусу.

2. Конфіденційність. Уся інформація, яка озвучується під час медіації, є закритою для третіх осіб. Це особливо важливо у справах, де сторони не хочуть розголошення конфлікту чи подробиць спору.

3. Оперативність. Медіація дозволяє вирішити спір значно швидше, ніж через суд. У деяких випадках достатньо кількох зустрічей для досягнення згоди.

4. Економічність. Порівняно з судовим провадженням, витрати на медіацію є значно нижчими, оскільки не потрібно оплачувати судові збори, а також зменшується час на розв'язання спору.

5. Збереження стосунків. На відміну від конфронтаційної природи судового процесу, медіація допомагає зберегти або навіть покращити стосунки між сторонами – особливо це актуально для сімейних, трудових чи бізнес-конфліктів.

6. Контроль над результатом. Рішення у процесі медіації приймають самі сторони, адже медіатор не нав'язує своєї волі, а лише допомагає знайти взаємовигідне рішення. Це гарантує гнучкість та індивідуальний підхід.

7. Зниження навантаження на судову систему. Широке використання медіації сприяє розвантаженню судів і дозволяє зосередитися на справах, які дійсно потребують судового вирішення.

Таким чином, медіація як форма альтернативного вирішення спорів має глибоке історичне коріння в українській правовій традиції. Ще у праві Київської Русі, звичаєвому праві та козацькому судочинстві простежуються елементи добровільного врегулювання конфліктів за участю нейтральних осіб, що по суті відображає сучасну суть медіації.

З проголошенням незалежності України відбувається поступова інституціоналізація медіації: від громадських ініціатив до закріплення на законодавчому рівні. Ухвалення Закону України «Про медіацію» у 2021 році стало важливим етапом у розвитку медіації як правового інституту.

Незважаючи на існуючі проблеми, перспективи ефективного впровадження медіації цілком реальні за умов належної державної підтримки та зміни правосвідомості населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нестор Н.В. Правове регулювання примирення: історичний погляд. *Держава та регіони*. 2010. № 2. С. 165–168.
2. Гриб А.М. Примирення та відновне правосуддя у правовому житті Київської Русі. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наук. фахове видання*. 2013. № 2. С. 19–23.
3. Прущак В.Є. Історичний аспект розвитку альтернативних способів вирішення спорів. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 90–95.
4. Карпенко Роман. Історичні передумови впровадження медіації в Україні та інших державах. *Підприємництво, господарство і права*. 2020. № 4. С. 28–36.
5. Гайворонська І. Історичний розвиток мирного і компромісного вирішення кримінально-правових конфліктів на українських землях. *Юридична Україна*. 2008. № 5. С. 102–106.
6. Водоп'ян Т.В. До питання історії розвитку медіації в Україні. *Збірник наукових праць. Серія «Приватне право і підприємництво»*. 2020. Вип. 20. С. 45–48.
7. Лукашевич І.М. Медіація в Україні: історико-правові передумови та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. С. 98–102.
8. Довгань В.В., Бондарчук О.І. Становлення та перспективи розвитку інституту медіації в Україні як одного із видів альтернативного вирішення господарських спорів. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 132–136.
9. Лошицький М.В., Солонько М.Ф., Новак А.В. Історія становлення та розвитку медіації як альтернативного способу вирішення адміністративних та цивільних суперечок. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 45–47.
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 17.04.2025)
11. Факас І. Правовий статус медіатора та здійснення медіації в цивільному судочинстві. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 107–111.
12. Можайкіна О. Правове регулювання професійної підготовки медіаторів в Україні та Словаччині. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 30–39.
13. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення 17.04.2025).
14. Що обмежує розвиток медіації в Україні? *Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій* : веб-сайт. URL: https://nipo.gov.ua/mediatsiia-mizhnarodne-doslidzhennia/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.04.2025).